

KS. STANISŁAW WITEK

IDEE MORALNE W LITERATURZE MĄDROŚCIOWEJ STAROŻYTNEGO EGIPTU

I. STARE PAŃSTWO EGIPSKIE

Historię starożytnego Egiptu dzieli się umownie na kilka okresów, które w pewnej mierze pomagają usystematyzować dzieje myśli mądrościowej w jej najogólniejszych przejawach. Pierwszą epoką jest epoka tynicka (ok. 3200-2780) obejmująca rządy I i II dynastii faraonów. Po niej nastąpiła epoka memficka (ok. 2780-2280), obejmująca czasy tzw. Starego Państwa egipskiego, którym rządziły dynastie III-IV. Potem rewolucja społeczno-polityczna obaliła dotychczasowy porządek rzeczy; przez ponad 200 lat (ok. 2280-2052) w kraju nad Nilem rządziły różne dynastie: memfickie VII-VII; na północy herakleopolitańskie IX-X i na południu dynastia tebańska (XI), zapoczątkowana przez Antefa¹.

Pierwszy znany nam zbiór sentencji moralnych, datowany na okres Starego Państwa egipskiego, pochodzi od Imhotepa, lektora i architekta króla Dżosera (III dynastia), żyjącego ok. 2770 r. prz. Ch. i czczonego potem jako bóstwo. Ten zbiór uchodził w Egipcie za klasyczne dzieło tego rodzaju, które znalazło wielu naśladowców. Jeżeli Imhotep nie stworzył tego gatunku literackiego, tylko przyczynił się do jego udoskonalenia czy rozpowszechnienia, to wtedy takie dzieła istniałyby już w epoce tynickiej. Księga Imhotepa, niestety, nie dotrwała do naszych czasów.

W późniejszej słynnej *Pieśni harfiarza* obok tego autora jest wspomniane także imię innego mędrca z czasów pierwotnych, a mianowicie Dedefhora. Niedawno odnaleziono fragmenty jego „nauki” przeznaczonej dla syna tego księcia, a wnuka króla Chufu, imieniem Aut-ib-Re. Fragmenty te, zachowane w kopiach z czasów Nowego Państwa, a więc młodszych od oryginału o ok. 1500 lat, pouczają: „Bądź czysty we własnych oczach, strzeż się, by cię ktoś inny oczyszczał. Jeżeli jesteś doskonały, załóż dom. Ożeń się z panią serca, a urodzi ci się chłopiec. Wybuduj dom synowi swemu, skoro zrobiłem miejsce, abyś mógł w nim żyć. Uczyni światnym domostwo swoje na cmentarzu, uczyni doskonałą siedzibę swoją na Zachodzie. Zapamiętaj: poniża nas śmierć. Zapamiętaj: wywyższa nas życie. Dom śmierci jest dla życia”².

Z okresu III dynastii (XXVIII w.) dotrwał do naszych czasów ostatni fragment zakończenia nauki Kagemni (Kaigemuni?), który żył w okresie budowy wielkich piramid. Autor daje w nich rady, jak zachować się przy stole, i zaleca trzeźwość wśród pijatyki innych³.

Literatura zawierająca wskazania mądrości życiowej rozwija się zwłaszcza za

¹ *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*. Par G. Posener (i in.). Paris 1959 s. X.

² T. Andrzejewski. *Odnalezienie „nauki księcia Dedefhor”*. „Przegląd Orientalistyczny” 7:1954 s. 295 n.; *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Ed. J. B. Pritchard. Princeton 1950 s. 419 n. (ANET).

³ L. Thorens. *Panorama des littératures*. T. 1. [Verviers 1966] s. 78.

czasów V dynastii. Jest ona nastawiona na cele praktyczne i zawiera ogólne wskazówki właściwego zachowania się w społeczeństwie, przy czym elementy religijne nie grają tu jeszcze wielkiej roli. Najstarszy pełny tekst, jaki posiadamy z tej epoki, pochodzi od wezyra króla Dzed-ka-Re Isesi, z przełomu XXV i XXIV w., imieniem Ptahhotep. Autor sam przedstawia się na wstępie i wyraża chęć przekazania własnej mądrości swemu następcy, gdyż czuje się już za stary do pełnienia dotychczasowych obowiązków. Nie wiadomo, czy faktycznie jest on autorem tej książki, najstarszego znanego dzieła o treści moralnej. Nie jest to systematyczny traktat o moralności, ale zbiór praktycznych maksym życiowych, ułożony dość niesystematycznie; język jego jest trudny i skomplikowany. Mamy tu przedstawiony ideał stanu pisarzy i urzędników królewskich, mający dać im obraz, jak należy postępować wobec zwierzchników, podwładnych, a szczególnie kobiet⁴.

Na wstępie Ptahhotep wyraża przekonanie, że wiedza jest owocem doświadczenia wcześniejszych pokoleń, dlatego mądrość nie jest osobistą zdobyczą człowieka i nie można jej posiadać w całości. To powinno skłaniać ludzi do pokory i do wyrozumiałości wobec innych. Podstawą dobrego życia jest Maat⁵, boska zasada prawdy, sprawiedliwości i porządku kosmicznego; jest ona niezależna od człowieka i trzeba się poddać jej nakazom, gdyż ich realizację gwarantują sankcje Boże. Prawo, które należy pełnić, w każdej sytuacji wskazuje człowiekowi, co powinien czynić, a jego spełnienie niesie ze sobą nagrodę szczęścia. Szczęście jest wielką wartością i nic go nie zastąpi; stąd trzeba związać z nim przeżywanie swoich dni, a nie trwonić ich na zbyteczne uganianie się za bogactwem. W powyższych rozważaniach przewija się rozsądny i umiarkowany eudajmonizm.

W dziele tym szeroko są potraktowane wskazówki, jak postępować wobec innych ludzi. Nie należy mianowicie wyzyskiwać słabych, biednych i opuszczonych, nie ośmieszać mniej obdarowanych talentami, ale mimo to zachować wobec nich świadomość własnej wyższości. Wobec osób wyżej postawionych trzeba strzec się polemiki i zachować powściągliwość, która zapewnia respekt z ich strony. Z cnót Ptahhotep zaleca dyskrecję, milczenie, niewdawanie się w niepotrzebne spory i gniewy, unikanie oszczerstw, a nawet ich słuchania, mówienie tylko o rzeczach osobiście zaobserwowanych, nie zaś zasłyszanych od innych, dążenie do zgodności i spokojnego życia społecznego. Ważnymi cnotami są: posłuszeństwo i hojność, miłość rodzinna i przyjaźń. „Nauka” mieści ostrzeżenie przed najniebezpieczniejszymi wadami, jakimi są: chciwość, skąpstwo, pycha i rozpusta; podkreśla też obowiązek należytego wychowania syna. Przykładem trzeźwości życiowej wskazówek Ptahhotepa są jego wypowiedzi na temat małżeństwa: „Jeżeli jesteś doskonały, załóż sobie dom i miłuj w nim żonę swoją, jak przystoi: żyw ją i odziewaj — olejki to dla niej lekarstwo. Raduj serce jej dopóki żyjesz, a będzie glebą żyzną dla swego pana. Nie dopuszczaj, aby rządziła, trzymaj ją z daleka od władzy; nie dopuszczaj, aby ciebie przerosła, inaczej wywoła burzę. Doglądaj jej, a będzie

⁴ Zbiór Ptahhotepa znajduje się na „papiirusie Prisse” (Bibliothèque Nationale — Paris nr 183-194), nazwanym od jego odkrywcy Prisse D’Avennes (*Facsimile d’un papyrus hiératique trouvé à Thèbes etc.* Paris 1847), a pochodzącym z początków XII dynastii (ok. 2000 r. prz. Chr.). Późniejsze jego odpisy są z czasów XVIII dynastii i znajdują się w British Museum (papiirusy nr 10371, 10435, 10509). Por. E. Dévaud. *Les maximes de Ptah-hotep*. Fribourg 1916; R. A n t h e s. *Lebensregeln und Lebensweisheit der alten Aegypten*. Leipzig 1932; Z. Ż a b a. *Les maximes de Ptahhotep*. Praga 1956. O wpływie na myśl chrześcijańską zob. H. B r u n n e r. *Ptahhotep bei den koptischen Mönchen*. „Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde” 86:1961 s. 145-147.

⁵ Por. F. D a u m a s. *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja starożytnego Egiptu*. Tłum. I. Zawadzka. Warszawa 1973 s. 241 n., 244.

błogosławieństwem domu twego. Kiedy ją ujarzmisz, będzie jak spokojna woda (...)”⁶.

O zasięgu społecznej recepcji tej „nauki” Ptahhotepa świadczą biografie wielmożów egipskich, którzy podkreślali pełnienie wspomnianych tu cnót i unikanie napiętnowanych w niej wad. Przykładem jest życiorys Weni, żyjącego w czasach VI dynastii, który z nieznacznego urzędnika osiągnął wysokie stanowiska za panowania Pepi I, a potem Merenre. Podobne akcenty zawiera stela nagrobna strażnika faraona Teti z okresu tej samej dynastii⁷. Analogiczne podkreślenia moralności spotyka się już wcześniej w *Tekstach Piramid*, które potem znalazły odbicie w *Testach Sarkofagów*, i szeroko zostały opracowane w różnych wersjach księgi umarłych⁸. Wielką rolę odgrywa tu już sumienie indywidualne. Posiada ono koloryt wyraźnie religijny, i jego przeżywanie jest związane głównie z pośmiertnym sądem duszy⁹.

Jak wyglądał w praktyce ideał życiowy moralności dostojnika egipskiego, wykształconego na naukach tradycyjnych w rodzaju wskazań Ptahhotepa, dowiadujemy się ze steli nagrobnej Rechmire, wezyra i prefekta Teb za czasów Tutmosisa III (XVIII dynastia). Widnieje tam napis: „Wyniosłem Maat aż do wyżyn nieba i sprawiłem, że w doskonałości swojej krąży ona po całym obszarze ziemi [...] Osądzałem tak samo biednego i bogatego. Ochraniałem słabego przed silnym. Przeciwstawiałem się gwałtowności tego, kto miał zły charakter. Poskramiałem tego, kto był zachłanny, gdy nadeszła jego godzina. Sprawiałem, że przemijała zła chwila tego, kto miał serce pełne szału. Powstrzymałem łyż, zmieniając je w pociechę. Bronilem wdów, ponieważ były pozbawione mężów. Po ojcu na dziedzictwie osadzałem syna. Dawałem chleb głodniałemu, wodę spragnionemu, żywność i olejki, i szaty temu, kto nie miał nic. Spieszyłem z pomocą starcowi podając mu własną swoją łaskę i sprawiając, że stara kobieta mówiła: „Jakiż to dobry uczynek!”. Nienawidziłem niesprawiedliwości i nigdy jej nie czyniłem. [...] Nie grzeszyłem przeciw sprawiedliwości, ujęty podarkiem. Nie byłem głuchy na słowa tego, którego ręka była pusta. Przeciwnie, nigdy nie przyjmowałem od nikogo przekupnych podarków”¹⁰.

Powyższy styl obyczajowości załamał się w czasie rewolucji społecznej, jaka przyniosła kres Staremu Państwu egipskiemu. Nastąpiła wówczas dekadencja pojęć moralnych oraz przejawiało się obniżenie poziomu relacji międzyludzkich. Sytuację długotrwałego fermentu społecznego opanowało dopiero zorganizowanie Średniego Państwa egipskiego. Z powyższym okresem łączy się zasadnicza zmiana problematyki moralnej, która zostanie omówiona w dalszym ciągu obecnego artykułu informacyjnego.

⁶ *Nauka Ptah-hotepa*. Przeł. z egipsk. T. Andrzejewski. „Przegląd Orientalistyczny” 8:1955 s. 446; por. s. 443-447; ANET s. 412-414.

⁷ D a u m a s, jw. s. 322 n.

⁸ Tamże s. 217-219, 225.

⁹ Tamże s. 267-272.

¹⁰ Tamże s. 176.